

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АВТОРСЬКИХ ЛЕКСИЧНИХ НОВОТВОРІВ ІЗ ТЕРІОНІМНИМ КОМПОНЕНТОМ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті зроблено спробу охарактеризувати лексико-семантичні особливості авторських новотворів із теріонічним компонентом в українській поезії ХХ століття, указати на їхні конотативні відтінки.

Ключові слова: авторський лексичний новотвір, зоонім, семантика, теріонім, українська поезія ХХ століття.

An attempt to describe the lexical and semantic features of author's lexical innovation with the terionym's component in Ukrainian poetry of XX century, to identify their connotative shades has been done in the article.

Key words: author lexical new-formation, zoonym, semantics, terionym, Ukrainian poetry of XX century.

Зоолексеми неодноразово ставали об'єктом досліджень українських мовознавців (Карабута О., Карпенко О., Москаленко Л., Сюсько М., Чучка П.), хоча найчастіше їх розглядали в контексті власних назв – кличок тварин (у такому випадку застосовують переважно термін „зоонім”). Більше уваги приділено кінонімам (Кирилюк О.) і гіпонімам (Левчук О.), зокрема у фразеологічній лексиці як української, так й інших мов, наприклад, німецької (Олексишина Л. Г.), англійської (Коротких Н. Р., Шиманович І. В.). Що ж до індивідуально-авторських зоонімів, то вони наразі потребують ґрунтовного дослідження, що і спробуємо зробити в нашій розвідці, метою якої є схарактеризувати лексико-семантичні особливості авторських новотворів із теріонічним компонентом в українській поезії ХХ століття.

Спробуємо зосередити увагу на одному з видів okazіональної зоонімної лексики, а саме теріонімах – номінаціях на позначення ссавців (*білочка-біженка, веприця, вовк-вегетаріанець*). У вузькому розумінні це **власне теріоніми** (корінь -онім указує на лексему-ім'я [4, с. 210]). Розглянемо також утворення з теріонічним компонентом, які класифікуватимемо як **невласне теріоніми**, зокрема так звані зоосоматизми – номінації, до складу яких входять назви частин тіла ссавців (*білогривець, відкопитити, віторогий*).

Доволі часто серед okazіональних теріонімів трапляються номінації із семою 'кінь' (*кінь-кадровик, кінь-мислитель, кінь-пенсіонер, кінь-скакінь, кінь-скелет, коняга-раб, праконяка*) або такі, до складу яких входять теріонічні компоненти „грива (-гровий)”, „копито” („копитити”, „копитий”, „копитний”): *брикливогровий, весногровий, вихрогровий, вітрогровий, грива-кужіль, кошлатогровий, многогровий, огнегровий, синьогровий, сонцегровий, хвилястогровий; відкопитити, громокопитний, дзвінкокопитий, копитити*.

Звернімо увагу, що найчастіше вживається назва „кінь” на позначення тварини чоловічої статі, але спорадично мають місце й такі теріоніми, як *діво-кобила, праконяка, лошак-дволіток*.

Частина з наведених АЛН описують коня як тварину, указують на його ознаки, безпосередньо пов'язані з тілобудовою, наприклад, *кінь-гровач* (*Офіцер на коні-гровачеві, / Не сидиться рівно паничеві* (А. Малишко)), *тяжкокопитний* (*Як не притиснуть остроги тяжкокопитному коневі?* (О. Лятуринська)).

Аналізовані відтеріонічні номінації можуть стосуватися також метафоричних

назв, утворених шляхом перенесення подібних ознак, наприклад, *златогрив* (*Берег златогрив / Дививсь у воду, як русяве чадо* (Д. Павличко)), *золотогривий* (*Воно в пишениці золотогривій / Заходить на колгоспний двір* (А. Малишко)).

Досить поширеною в структурі індивідуально-авторських зоонімів є сема ‘пес’ (‘собака’): *гомо псапієнс, опсявірений, потяг-пес, прापес, псаренятко, псарство, розсобачений, собаколиций, собачений, собачо-дріжкий, собачість*. Майже в усіх випадках такі власне теріоніми і номінації з теріонімним компонентом мають негативну конотацію, наприклад: *опсявірений* (*І пащу роззявля псяюха – Той спів на гавканину схож. Та Відень вже тепер не слуха Тих опсявірених вельмож* (Д. Павличко)); *собаколиций* (...коли бруднять уста весни цілунками – *собаколиці / баришники, що плацаниці спродали в безхреснім віці* (В. Барка).

Менш репрезентативною є сема ‘вовк’: *вовк-вегетаріанець, вовк-вовчище, вовківник, вовківня, вовчня, завовкувати*. Номінації такого типу вказують переважно на ознаку хижості: *вовківник* (...бо обдерла двір держава, *вовківник* злодійський. (В. Барка)). Спорадично проявляються такі семи: ‘білка’ (*білочка-біженка, білочка-шарудівочка*), ‘борсук’ (*контролер-барсук-дідок*), ‘вівця’ (*зоря-вівця*), ‘віл’ (*віл-валун, волик-сан*), ‘їжак’ (*з’їжачений, їжачок-коротконосик, їжачок-шкарлупка*), ‘заєць’ (*безвинно-заячий, ззайчатіти*), ‘кажан’ (*кажан-чепіргач*), ‘коза’ (*напівкізочка*), ‘корова’ (*пракорова*), ‘лис’ (*лисячо-людський*), ‘миша’ (*миша-мишеня, мишадохвостий*), ‘осел’ (*зосліти*), ‘свиня’ (*свиніший*), ‘тур’ (*туготурий, тур-переможець*), ‘тхір’ (*тхорезний*), ‘цап’ (*цап-козел*) та ін.

Поряд із назвами традиційних для помірних широт тварин у поезії ХХ століття наявні відтеріонімні номінації на позначення екзотичних істот, наприклад, *біловедмідно, гіпопотома-гіпотонічний, гора-слон, гориленятко, жар-лев, змавпитися, кенгурятко, левино-жовтий, леопардити, сестра-горила*.

Серед потенційних АЛН виокремлюються номінації із семами ‘самиця’ (*веприця, волиха*), ‘дитинча’ (*волея, гориленятко, кенгурятко, кротя, лошак-дволіток*).

У контексті невластивих теріонімів поширеним є компонент ‘рогий’ (‘рогатий’), що найчастіше постає як відмітна ознака оленя (*Білим оленем віторогим / Ніч стоїть за моїм вікном* (Н. Кашук); *Не запитаєш нікого, / де починаються межі ці. / Навіть оленя зіркорогого* (Б. Рубчак); *Стрункий сонет з’являється в уяві, / Неначе в лісі олень-злоторіг* (Д. Павличко); ...олень *рянорогий, в повній силі...* (М. Рильський)). Деякі номінації з цим компонентом творяться на основі метафоричного перенесення і позначають ознаки астрономічних тіл, зокрема зір і місяця: *І тут же на злоторіг / зором наткнувся – / Як гарно півмісяць неіснуючої мечеті зігнувся!* (М. Семенко); *О, відкрий нам свої таємниці, / дивний місяцю мідянорогой!* (Б.-І. Антонич).

Заслужують на увагу також АЛН, що безпосередньо не містять у собі сему назви конкретної тварини або ж тієї частини тіла, що притаманна тільки їй. Наведемо декілька прикладів: *двомордіє* (...кар’єристове сите *двомордіє...* (А. Малишко) – у цьому випадку компонент ‘морда’ вживається не у значенні ‘передньої частини голови тварини’, а швидше на позначення обличчя в лайливій формі [1, с. 690]), *лаполистий* (*У золоті горять і в янтарі / На Ленінській каштани лаполисті* (М. Рильський)), *м’яколапий* (*М’яколапа і безпощадна / Гра, де пазур чига, як дріт* (С. Бабій)), *пухнатохвостий* (*А в дуплах у білок пухнатохвостих / Горіхів скільки!..* (М. Рильський)), *срібнорунний* (*Скидаючи керею срібнорунну, / поволі прокидався степ...* (М. Драй-Хмара)).

Окремого розгляду потребують АЛН на зразок *наскавуліти* (*І щоб врешті викинули мене на розхристане море, / бо я наболів. Налюдинив. Наскавулів.* (Б. Рубчак)); *муркочучий* (*Як у м’ясному магазині обертаєш туші. / Ось груди Лади, ось пухкий Марусі зад. / А животи, коти муркочучі, – їх душі.* (В. Неборак). За ‘Великим тлумачним словником сучасної української мови’, *муркотати* (*муркотіти*) – ‘видавати звуки “мур-мур” (про котів та інших котячих)’ [1, с. 696]; *скавуліти*

(скавучати) – “1. Повискувати (жалібно, радісно або з нетерпінням), стиха вити (про собак та інших тварин). // Утворювати пронизливі звуки (про предмети, вітер і т. ін.). 2. перен., розм. Жалібно стогнати, плакати (про людину)” [1, с. 1326]. Як бачимо, у таких новотворах первісною є сема ‘видавання твариною звуків’. Тому постає питання, чи можемо ми кваліфікувати такі АЛН як номінації з теріонічним компонентом.

Окремо з-поміж теріонімів і відтеріонічних утворень можемо розглядати номінації з компонентом „звір” як узагальнювальною семою, наприклад, *голод-звір*, *двозвірний*, *жар-звір*, *звір-ворог*, *звіриновидний*, *звіринство*, *звірище*, *звіровидно*, *звіроквітень*, *звіроквітний*, *звірокруг*, *звіролиций*, *звіроокий*, *звіроновично*, *звіропійт*, *звір-сіромаха*, *злото-звір*, *людина-звір*, *людинозвір*, *людозвір*, *озвірець*, *слово-звіря*.

За “Великому тлумачним словником...”, *звір* – “1. Дика, зазвичай хижа, тварина. 2. перен. Про дуже люту, жорстоку людину” [1, с. 447]. Можемо перекоонатися на прикладах у тому, що негативна конотація переважно зберігається: *Думи-звіри*, / *Як вампіри*, / *Знов у серденько вп’ялись* (С. Черкасенко); *Фатальні вогні вже панахають ніч*, / *Вже сняться добі звіролицій*, / *І світла не стане для людських облич* / *У норах нових інквізицій*. (О. Яровий). Хоча є й винятки (...*Мов палаючим крицями*, / *мов палаючими зливами*, / *розкидає іскри жар-птицями*, / *жар-звірами* і *жар-рибами*. (В. Ярошенко)). У цьому випадку новотвір *жар-звір* сприймається нейтрально як назва наземної тварини, очевидно ссавця, на противагу *жар-птиці* і *жар-рибі*. Номінація позначає казкову тварину і твориться за аналогією до фольклорного образу жар-птиці.

Як бачимо, АЛН із теріонічним компонентом семантично доволі різноманітні. Проте переважно їхні значення не виходять за межі традиційних уявлень, зафіксованих як у словниках, так і в усній творчості.

Отже, у статті проаналізовано лексико-семантичні особливості власне теріонімів і новотворів із теріонічним компонентом. Однак не розглянуто інновацій, що містять не тільки теріонічні компоненти, а й інші, наприклад, орнітонічні (*птахобик*). Попри все такі АЛН потребують всебічного дослідження, зокрема аналізу морфологічного вияву, способів творення, що і є перспективою вивчення індивідуально-авторської зоолексики.

Література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
2. Вокальчук Г. М. Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект) : [монографія] / Г. М. Вокальчук ; за ред. А. П. Грищенка. – Рівне : РДГУ, 2004. – 526 с.
3. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. І. – 799 с.
4. Українська мова : енциклопедія / [ред. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко]. – К. : Вид-во „Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.